

Eşarî Akâid Literatüründe Selçuklu ve Osmanlı Medreseleriyle Özdeşleşen İki Eserin Karşılaştırılması (Cüveynî ve İcî'nin Akâid Metinleri Üzerine Bir Tahlil)

Comparison of Two Works Identified With Seljuk and Ottoman Madrasahs in Asharî Aqâid Literature (An Analysis on the Aqâid Texts of Al-Juwaynî And Al-Ījî)

Abdullah Ömer YAVUZ

Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD,
Phd., Erciyes University, Faculty of
Theology, Department of History of Islamic Sects
aomer87@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7381-0416

DOI: 10.47424/tasavvur.1092916

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 24 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Yavuz, Abdullah Ömer. "Eşarî Akâid Literatüründe Selçuklu ve Osmanlı Medreseleriyle Özdeşleşen İki Eserin Karşılaştırılması (Cüveynî Ve İcî'nin Akâid Metinleri Üzerine Bir Tahlil)". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8 / 1 (Haziran 2022): 387-412. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1092916>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

İslam düşünce tarihinde mezhepleri belirli olgulara göre incelemek öne çıkmaktadır. Bu araştırmada, akâid metinlerini merkeze alarak mezhebi gelişimi, akâid eserleri üzerinden okumak amaçlanmaktadır. Eş'arîliği merkeze alarak bu mezhebin akâid literatürünü genel hatlarıyla belirleyip iki Eş'arî akâid eserini merkeze almaktayız. İncelediğimiz bu iki akâid metni Selçuklu ve Osmanlı medreseleriyle özdeşleşmiş eserlerdir. Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'si ve İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si Eş'arî akâid geleneği açısından son derece kıymetli kimlik metinlerdir. Selçuklu düşünce dünyasının bir ürünü olarak Cüveynî'nin eseri, akâid konularını çok daha geniş başlıklar ve açıklamalarla ele almaktadır. Cüveynî, çoğu meselede alenen Mu'tezile'yi hedefe alarak eleştirilerini sıralamaktadır. İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si ise Osmanlı medreselerinin temel kitaplarından birisidir. İcî'nin eserinde ise sade anlatım ve öz bir akâid sunumu dikkat çekmektedir. Esere bakıldığında muhatap kitlenin değiştiği, Mu'tezile karşıtlığının çok baskın olmadığı dikkat çekmektedir. Ayrıca İcî'nin metninde imâmet/hilâfet meselesi üzerinden siyasi bir yorum akâide dâhil olurken Sünnî sahabe algısı olan efdâliyet de vurgulu bir biçimde ifade edilmektedir. Cüveynî ve İcî'nin akâid eserleri; muhataplarına, yazıldığı döneme ve daha pek çok nedene bağlı olarak Eş'arîliğin tarihsel gelişim izlerini taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Eş'arîlik, Mezhep kimliği, Akâid, Medrese.

Abstract

In the history of Islamic thought, it is prominent to examine the sects according to certain facts. In this research, it is aimed to read the development of the sect through aqâid works by taking the aqâid texts into the center. By centering Ash'ariyyah, we determine the aqâid literature of this sect in general terms and center two Ash'ari aqâid works. These two aqâid texts that we have examined are the works identified with the Seljuk and Ottoman madrasahs. Al-Juwaynî's *al-Aqâid an-Nizamiyyâh* and al-İcî's *al-Aqâid al-adudiyya* are extremely valuable identity texts in terms of Ash'arî aqâid tradition. As a product of the Seljuk world of thought, al-Juwaynî's work deals with aqâid issues with much broader titles and explanations. Al-Juwaynî lists his criticisms by

targeting Mu'tazila on most issues. Al-Ījī's al-Aqāid al-adudiyya is one of the basic books of Ottoman madrasahs. In al-Ījī's work, on the other hand, plain narration and a concise aqāid presentation attract attention. When we look at the work, it draws attention that the audience has changed and the opposition to the Mu'tazilite is not too dominant. In addition, while a political interpretation over the imamate/caliphate issue is included in the creed in al-Ījī's text, virtuousness, which is the perception of the Sunni companions, is also emphasized. The aqāid works of al-Juwaynī and al-Ījī bear the traces of the historical development of Ash'arism, depending on their addressees, the period in which they were written, and many other reasons.

Keywords: History of Islamic Sects, Ash'arism, Sectarian identity, Aqāid, Madrasah.

Giriş: Mezhep Kimliği Olarak Akāid Eserlerinin Bağlamı

İslam düşünce tarihinde klasik mezheplerin asırları kapsayan, uzunca bir zamana yayılmış tarihsel süreçleri vardır. Aynı düzlemde mezheplerin farklı coğrafyalarda tezahürlerinin olduğunu dikkate alırsak mezhep olgusunun basit, sade, genellemelere dayalı bir yapısının olmadığını fark edebiliriz. Bu doğrultuda mezheplerin siyasi, sosyal, ekonomik ve daha pek çok nedene bağlı olarak farklı mecralara yöneldiğini söyleyebiliriz. Bu durumda mezhebin tarihsel serüveni farklı tezahürleri olan geniş bir alana yayılmaktadır. Dolayısıyla mezhebi düşüncenin, gelişim sürecini takip etmek için görüş açısını genişletmek gerekmektedir. İslam mezhepleri tarihi araştırmalarında mezhepleri belirli zamana/döneme göre incelemek, önde gelen âlimlerinde/şahıslarında derinleşmek, siyasi gelişmelere göre irdelemek, bir fikir ya da düşüncenin ortaya çıkışını merkeze almak gibi odak noktaları öne çıkmaktadır.

Bu araştırma, akāid metinlerini merkeze alarak mezhebi gelişimi, akāid eserleri üzerinden okumayı denemektedir. Akāid eserleri kelâm, tasavvuf ve felsefe gibi ilim dallarının yanı sıra İslam mezhepleri tarihi araştırmaları için de önemlidir. Mezhepleri bu eserler üzerinden tanıma/tanımlama çabası, bir anlama ve yorumlama yöntemine dönüşebilir. Araştırmamızda Eş'ariliği merkeze alarak bu mezhebin akāid literatürünü genel hatlarıyla belirleyip iki Eş'arî akāid eserini öne çıkarmaktayız. Bu eserler İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-

Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî en-Nisâbüri (ö. 478/1085) tarafından kaleme alınan *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye* ile Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Akâidü'l-Adudîyye* adlı risâlesidir. Odaklandığımız bu iki akâid metni Selçuklu ve Osmanlı medreseleriyle özdeşleşmiş eserlerdir. Böylece Eş'arî geleneğin fikri gelişimini akâid metinlerinin içerik analizleri üzerinden karşılaştırarak takip etmek mümkün olacaktır.

İslam düşünce geleneğinde hemen her mezhebin geniş bir yelpazede akâid literatürüne sahip olması, pek çok mütekellimînin onca kelâm eserini kaleme aldıktan sonra hacmi değişen ölçekte akîdeye dair metinler üretmesi, akâid alanındaki ilmi çabaların canlılığını ortaya çıkarmaktadır.¹ Öyleyse tek tip ve değişmez bir akâidden bahsetmek mümkün değilken² bu literatürü ortaya çıkaran gerekçeler de tek bir nedene indirgenemez. Mezhepler arası

¹ İslam düşünce geleneğinde çok sayıda akâid eseri kaleme alınmıştır. Bunlardan bazılarını örnek olarak ifade edebiliriz. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) *Risâle ilâ Abdülmelik b. Mervân*, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Risâletü'n fi'r-red ale'l-Kaderiyye*, İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/819) *Kitâbu'l-Fikhi'l-Ekber*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zanâdika* gibi *Kitâbu's-sünne*, *Kitâb'l-İmân* başlıkları taşıyan İslam düşüncesinin ilk asırlarında çok sayıda akâid risalesi vardır. Yine mezheplerin akâid geleneklerinde çok sayıda eser karşımıza çıkmaktadır. Mesela Hanefî-Mâtürîdî akâid geleneği, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Fikhü'l-Ekber*'i ile başlamaktadır. Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Akâidetü't-Tahâviyye*, aidiyeti şüpheli olmakla birlikte Ebi Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *el-Akide*, el-Hakim es-Semerkandî'nin (ö. 342/952) *Sevâdü'l-A'zâm*, *Risâle fi'l-imân*, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Beyânü akâidetü'l-usûl*, Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Bahrü'l-keâm*, Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö.537/1142) *Akâidü'n-Nesefî* adlı eserleri bu çerçevede zikredilecek eserlerin başında gelmektedir. Bk. Mehmed Hayri Kırbaoğlu, "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: 'Ashabu'l Hadis'in Akâid Edebiyatı'", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987), 81 vd.; Ahmet Saim Kılavuz, "Akâid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/212-216; Murat Akın, "Mâtürîdî Ekolünde Akâid Metni Yazma Geleneği ve Önemli Bazı Akâid Metinleri", *Hikmet Yurdu* XI/22 (2018), 118-132. Diğer mezheplerin ve düşünce ekollerinin de akâide dair çeşitli risaleleri bulunmaktadır.

² İslam akâidi açısından delâleti kesinlik ifade eden, mütevâtir nassla sabit olan ve İslam mezheplerinin ittifakla kabul ettiği inanç ilkeleri vardır. Bu ilkelere tereddütsüz bir şekilde inanılması gerekir. Tartışmaların olmadığı bu ilkelerin reddi küfür olarak değerlendirilmektedir. Mütevâtir olmayan ya da zan ifade eden ilkeler ise tartışmaya açık olduğu gibi akâid içindeki farklılaşmalar bu bahislerde ortaya çıkmaktadır. Bk. Kılavuz, "Akâid", 2/212.

farklılıklar bir yana aynı mezhebin kendi içinde kimi zaman aynı dönemde belli ölçüde farklılıkları içeren akâid eserleri üretiyor olması mezhep sistemi açısından dikkate değerdir. Fakat her akîde metninden ziyade bazı eserlerin kabul görmesi, medreselerde okutulması, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiyenin kaleme alınması o metnin mezhep içindeki değeriyle irtibatlı bir kabulü göstermektedir.

Akâid eserleri bir yönüyle İslam akâidinin tartışılmayan ana ilkelerini içerdiği gibi bir yandan da mezheplerin kelâmî görüşlerini öz bir şekilde ifade etmektedir.³ Bu yönüyle mezhebin o dönemde ya da coğrafyadaki kabullerini gösteren akâid eserleri, fikri bir sonuçtur. Daha da önemlisi bu eserler medrese, câmi, hankâh gibi kurumlar vesilesiyle mezhep mensuplarına ve talebelere okutulmaktadır.⁴ Tam da bu noktada mezhep kimliğinin bir parçası haline gelirler. Mezhepler ile müntesipleri arasındaki ilişki, ilkin aidiyet düzeyinde başlayıp ardından kimlik formu haline gelmektedir. Bu bağlamda kimlikten bahsedilmesi için öteki düşünce/mezhep olmak zorundadır.⁵ Mezheplerin bu farklılaşmalar üzerinden kabullenildiği göz önüne alınırsa mezhep kimliğinin inşası sürecinde akâid eserlerinin tanıtıcı bir rolü üstlendiği açığa çıkmaktadır.

³ Akâid metinlerine yansıyan mezhep olgusuna bir örnek vermek gerekirse, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber*'inde sahabiler hakkındaki değerlendirmelere bakılabilir. Bk. İmam-ı Âzâm Ebû Hanife, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yay., 2016), 55.

⁴ Mesela Osmanlı medreselerinde kelâm ve akâid eğitimi hakkında detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)* (Marmara Üniversitesi SBE, 2012), 144-155.

⁵ Kimlikler bir tanıma veya tanımlama eylemi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra kimlikler sabit değil benzeşmeler ve farklılaşmalar ile değişen bir yapıya sahiptir. Fakat kimlikten bahsedilmesi için bir öteki olmak zorundadır. Öteki, her farklı olan değil diğerinden ayrı ama ona karşı konumlanandır. Bk. Charles Taylor, *Çokkültürcülük - Tanınma Politikası*, ed. Amy Gutmann (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2005), 48-49; Taner Tatar, "Kimlik: Ötekini belirlemek ya da kendini bilmek", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 48 (2008), 188-190; Cevat Özyurt, *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma* (İstanbul: Açılım Yay., 2012), 181-182. Ayrıca tek bir kimlikten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Nitekim kişisel/bireysel, sosyal/ toplumsal, grup/kolektif, dijital/online, kültürel, ulus, etnik, cinsiyet, dinî ve mezhebî kimlik gibi çeşitli kimliklerden söz etmek mümkündür. Mezhep kimliği, kişinin itikadî ve fıkhî din anlayışını gösteren, onu diğer din anlayışlarından ayıran ve kişiye dinî yorumlamada belirli bir konum sağlayan niteliklidir. Bk. Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep & Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Klasik Yay., 2021), 278.

Dolayısıyla kelâm kitaplarında tartışılmayı hak eden inanç konularının akîdelerle taşınması, bu kimlik inşasının bir sonucudur. Akâid müelliflerinin, öteki mezheplere karşı bir duruş içeren tartışmalı konuları metinlerine almaları bilinçli bir tercih olarak değerlendirilebilir. Bütün bu çerçevede akâid metinleri, mezheplerin tarihsel serüvenleri açısından önemli ip uçları barındıran kimlik metinlerdir.

1. Eş'arî Akâid Literatürü ve Cüveynî ile İcî'nin Eserleri

İslam mezheplerinin literatürleri geniş bir yelpazeye sahiptir. Özellikle ilmî değeri son derece yüksek olan kelâm eserleri, bu koleksiyonların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra kelâm âlimleri akîde eserleri de kaleme almaktadır. Eş'arî geleneğin kültür mirasında bahsi geçen kelâm ve akâid literatürü son derece zengin bir yere sahiptir. Bu bağlamda Eş'arîler hacimleri değişen ölçekte akâid eserleri yazdılar. Eş'arî akâid geleneğini İmâm Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) *el-İbâne an usûli'd-diyâne* adlı eseriyle başlatmak mümkündür. İmâm Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldığı dönemde yazdığı⁶ bu esere kendisinin haricinde eklemeler olup-olmadığı meselesi ilim dünyasında tartışılmaya devam etse de bu eser, Eş'arî geleneğin cedelci karakterini ortaya koyan ilk metindir. Rû'yetullah, halku'l-Kur'ân, sıfatlar ve kader konularının ele alındığı eser, Mu'tezile'yle hesaplaşma planı üzerinden bir akîde inşa etmeye çalışmaktadır.⁷

1.1. İlk Dönem Eş'arî Akâid Eserleri

Eş'arîliğin ilk kelâmcılarından Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek'in (ö. 406/1015) *Risâle fi't-tevhîd* isimli yedi varak hacminde küçük bir akâid risâlesi bulunmaktadır. İbn Fûrek, eserinde cevher-araz, Allah'ın varlığı,

⁶ İmâm Eş'arî'nin *el-İbâne an usûli'd-diyâne*'sinin yazım tarihi hakkında da çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Eserin Mu'tezile'den ayrıldıktan hemen sonra mı yoksa hayatının son döneminde mi kaleme aldığı tartışılmaktadır. Ayrıca diğer eserlerinden farklı bir üslup taşınması çeşitli yorumların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Mehmet Keskin, *İmâm Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yay., 2013), 39-41; Hikmet Yağlı Mavil, *İmâm Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi* (İstanbul: İSAM Yay., 2018), 50-51.

⁷ Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1977).

birliği gibi konulara yer vermekte ve tevhîd meselesine yoğunlaşmaktadır.⁸ Eş`arî geleneği içinde kendisine çokça atıf yapılan Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) günümüze ulaşan tek eseri *el-Akîde* adlı dokuz varaktan oluşan küçük bir risâledir.⁹ Risâlenin ilk bölümünde İslam akâid esasları ifade edilip ikinci bölümünde ise bunların delilleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Muhammed b. Ca'fer es-Sanhâcî tarafından yazılan *Şerhu Akîdeti Ebî İshâk el-İsferâyînî* adlı doksan dokuz varaklık bir şerh de vardır.¹⁰ Eş`arîliğin ekolleşmeye başladığı bu dönemde irili-ufaklı çeşitli risâleler bulunmaktadır.

Eş`arî akâid geleneğinin kimlik metinlerinin başında gelen Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *el-Lüma fi'l-i'tikâd* isimli eseri, dönemin Eş`arî kelâmının bir özeti mahiyetindedir. Diğer mezheplerle olan mücadele ve tartışma konularından sıyrılarak temel bir akâid çerçevesine sahiptir.¹¹ Ayrıca sûfî geleneğin etkisi, akâid metnine yansımaktadır. Örneğin Kuşeyrî'ye göre imân dil ile ikrâr, kalple ma'rifet ve amelden oluşmaktadır.¹² Amelin eklenmesi selef ulemâsının etkisinden ziyade tasavvufî etkileşimle irtibatlıdır. Bununla birlikte risâledeki hemen her konuda Eş`arîlerin kabulleleriyle örtüşen bir yaklaşım ortaya konulmaktadır.

1.2. Cüveynî ve el-Akîdetü'n-Nizâmiyye İsimli Eseri

Eş`arî akâid geleneğinin en önemli metinlerinden birisi İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî¹³ tarafından kaleme alınan *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi erkânî'l-İslâmiyye* isimli eserdir. Eserin ön plana çıkmasındaki neden, yazıldığı bağlam ve süreçle alakalıdır. Bilindiği üzere Eş`arîliğin tarihsel serüveninde Selçuklular dönemi son derece kritik bir dönemeçtir. Selçukluların ilk döneminde Eş`arîlere yönelik baskılar neticesinde başta İmâmü'l-Haremeyn el-

⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Risâle fi't-tevhîd* (Arif Hikmet Ktp., Nr. 47, ts.).

⁹ Ebû İshâk İsferâyînî, *el-Akîde* (Süleymâniye Kütüphanesi-Hasan Hüsnü Paşa Nu. 1160, ts.).

¹⁰ Muhammed b. Cafer Sanhâcî, *Şerhu Akîdeti Ebî İshâk el-İsferâyînî* (Süleymâniye Kütüphanesi-Şehit Ali Paşa Nu. 1724, ts.).

¹¹ Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *el-Lüma fi'l-i'tikâd (Selasû resâilî'l-Kuşeyri içerisinde)* (Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1988), 19-34.

¹² Kuşeyrî, *el-Lüma fi'l-i'tikâd (Selasû resâilî'l-Kuşeyri içerisinde)*, 31.

¹³ Eş`arî düşünce geleneğinde İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin yeri ve önemi hakkında bir değerlendirme için bk. Murat Memiş, "Eş`arîliğe Yaptığı Katkıları Bakımdan Ebu'l-Meali el-Cüveynî", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* VII/1 (2009), 97-120.

Cüveynî gibi Eş'arî âlimler Horasan'ı terk etti. Selçukluların yükselme devrinde Vezîr Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî yani bilinen ismiyle Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) girişimleri ile Cüveynî ve diğer Eş'arîler tekraren bölgeye davet edildi.¹⁴ Nizâmülmülk ile Cüveynî arasındaki sarsılmaz bağların kökeninde bu iade-i itibar ve Eş'arîleri koruma süreci yatmaktadır. Nitekim bu dönemde Sünnîliği merkeze alan siyasetin bir yansıması olarak açılan ve Cüveynî gibi Eş'arîlerin göreve getirildiği Nizâmiye medreseleri, Eş'arîliğin fikri gelişimine katkı sunduğu gibi Şâfilikle bütünleşen bir zihniyet haline gelmesini de sağladı.¹⁵ Selçuklular dönemindeki medreselerin Eş'arî zihniyeti ile bağlı ilim dünyasının ilgisine mazhar olmuştur. Tam da bu noktada söz konusu bağları kuran metinler dikkat çekmektedir. Bunların başında ise incelediğimiz *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye* gelmektedir.

El-Akîdetü'n-Nizâmiyye, sipariş üzerine kaleme alınan bir akîde metnidir. Vezir Nizâmülmülk'ün kendisine kadar ulaşan inanç esaslarına dair problem-

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fima nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 275; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1994), 3/208; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 8/365; Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kubrâ*, thk. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî (Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964), 5/170.

¹⁵ İslam düşünce geleneğinde kurumsallaşma süreci dâru'l-ilim, beytü'l-hikme, imlâ meclisleri ve buna benzer yapılar etrafında inşa edilmeye başlandı. Medrese türü kurumlar ilk olarak Horasan-Mâverâünnehir şehirlerinde ortaya çıktı. Bk. Şakir Gözütok, "İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 34. İlk örnekleri hadis eğitimiyle alakalı olan medreseler, Gazneliler döneminde yaygınlaştı. Fakat sistematik medrese yapılarından bahsetmek için Selçuklular dönemine bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda Selçuklular, hem Şii bloğuna karşı bir savunma refleksi gösterip Sünnî bir blok oluşturmak hem devletin memur-yönetici ihtiyacı karşılamak için medreseler inşa etmeye başladı. Bk. Ebü'l-Hasan Sadruddîn Ali b. Nâsir b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Deoleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lugal (Ankara: TTK Yay., 1999), 46-47; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017), 83-86. Her ne kadar Nizâmiye medreseleri meşhur olsa da Hanefiler başta olmak üzere diğer Sünnî mezheplerin hizmetine sunulan medreseler de inşa edildi. Bu bağlamda Selçuklu siyaseti ve toplum yönetimi açısından medreselerin devlet zihniyetiyle alakalı önemli bağları vardı.

leri temel düzeyde cevaplayacak bir kitap telif edilmesi isteği üzerine Cüveynî tarafından kaleme alınmıştır.¹⁶ Bu metin bir yönüyle Eş`arî düşünce geleneğinin o günkü temel yorumunu yansıttığı gibi aynı zamanda Vezir Nizâmülmülk`ün himâyesindeki Nizâmiye medreselerinin ana inanç nazariyesi olarak konumlanmaktaydı. *El-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, Eş`arî geleneğin kimlik metinlerinden birisi olarak Selçuklu medreselerinde yer edinmişti. Nitekim eserin İmâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) üzerinden onun Nizâmiye medreselerinde ders almış öğrencisi Endülüslü Ebû Bekr İbnü'-Arâbî (ö. 543/1148) vasıtasıyla günümüze ulaşması dikkat çekicidir.¹⁷ Bütün bu çerçevede Eş`arî akâid metinleri arasında *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, Eş`arîliğin kuramsallaşma sürecinin etkin bir aktörü olan müellifiyle, Selçuklu Nizâmiye medreseleriyle özdeşleşmesiyle, Eş`arîliğin kimlik metinlerinden birisi olmasıyla göze çarpmaktadır.

1.3. Eş`arîliğin Yaygınlaşma Sürecinde Akâid Eserleri

Eş`arîliğin yaygınlık kazandığı dönemde akâid türü eserlerin yazımı devam etmektedir. İslam düşünce geleneğinde kelâm, fıkıh, tasavvuf, felsefe ve ahlak başta olmak üzere geniş bir ilmi sahada önemli bir yer edinen İmâm Gazzâlî, pek çok eserinin yanında bir akâid risâlesi kaleme aldı. *Kavâidü'l-akâid* isimli hacmi küçük bu eser, Allah`ın sıfatları, fiilleri, nübüvvet ve sem`iyyât konularında muhtasar bilgiler vermektedir. Gazzâlî'nin diğer eserlerinin aksine bu risâlede, cedelî bir dil kullanmadan Eş`arî fikirlerini sıralayan bir yazım dili tercih edilmiştir.¹⁸ Gazzâlî'den ders alan, sonrasında siyasi-dini bir lider olan Muhammed b. Tûmert'in (ö. 524/1130) *el-Akâide* isimli risâlesi ise Eş`arî akâid geleneğinin Kuzey Afrika topraklarına taşındığı bir metindir.¹⁹ İslam kültür mirasına hatırı sayılır katkılarda bulunan Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mesailü'l-hamsûn fî usulî'd-din* isimli risâlesi de akâid geleneği içindedir. Akâideye dair meseleleri elli başlık altında inceleyen Râzî, alışlageldiği

¹⁶ Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, thk. Muhammed Zübeydî (Beirut: Dârü's-Sebilü'r-Reşad ve Dârü'n-Nefâis, 2003), 103-104.

¹⁷ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 104-105.

¹⁸ Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid (Mecmûatu'r-resâil içinde)* (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.).

¹⁹ Muhammed b. Abdillâh İbn Tûmert, *E'azzu mâ yutlab*, thk. Ammâr Tâlibî (Cezayir: Vizerâtü's-Sekafeti'l-Cezairiyye, 2007), 229-239.

üzere öncelikle Allah'ın varlığı, sıfatları, fiiller ve nübüvvet gibi konuları ele almaktadır. Ardından imâmet bahsinde Ehl-i Sünnet'in hilâfet anlayışına uygun değerlendirmelerde bulunmaktadır.²⁰

1.3.1. İcî ve el-Akâidü'l-Adudiyye İsimli Eseri

Eş'arî akâid literatüründe öne çıkan eserlerin başında Ebü'l-Fazl Adudüddîn el-İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye* adlı risâlesi gelmektedir.²¹ İcî'nin kelâma dair geniş kapsamlı eserleri olmasına rağmen vefatına yakın bir dönemde küçük bir akîde eseri bırakması önemlidir. Ayrıca bu eserin anlaşılması ve yorumlanması için yapılan şerh ve hâşiyelerin literatürü de yüklü bir yekûn tutmaktadır. Daha da önemlisi küçük hacmine rağmen bu eser, H. VII-VIII. asırlarda Eş'arî geleneğin kimlik metinlerinden birisi olmuş ve ilerleyen asırlarda da ilim dünyasında varlığını şerh ve hâşiyeler üzerinden sürdürmüştür.

İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye'si*, Eş'arî akâidine dair öz bilgiler ihtiva etmektedir.²² Bundan dolayı metinde ifade edilen ilkelerin şerh edilmesi yoğun bir şekilde gerçekleşti. İftihârüddîn Muhammed b. Nasrallah ed-Dâmagânî'nin (775/1374) *el-Kavâidü's-Semsiyye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* isimli şerhi ilk şerhlerden birisidir. İcî'nin talebelerinden olan meşhur Eş'arî kelâmcısı Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* olarak bilinen şerhi bulunmaktadır.²³ Bu şerh üzerine pek çok hâşiyeye yazılmıştır. Şemseddîn Ahmed b. Mûsa el-Hayâlî, Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Muslihüddîn Mustafa b. Muhammed el-Kestelî (ö. 901/1496) tarafından kaleme alınan hâşiyeler bilinen

²⁰ Ebü Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *el-Mesailü'l-hamsûn fi usûli'd-dîn* (Kahire: el-Mektebü's-Sekafi li'n-Neşr, 1989), 71-73.

²¹ Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye (Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye İçerisinde)* (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 2011).

²² İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 17-19.

²³ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabî, ts.), 2/1144. Fakat ilgili şerhin Türkiye kütüphanelerinde yapılan taramalarda nüshaların doğru olmaması dikkat çekmektedir. Bk. Muhammed Ali Koca, "El-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akâid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/28 (2016), 78.

örnekleridir.²⁴ Muhyiddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci el-Hanefi (879/1474) tarafından yazılan *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* meşhur olan şerhlerdendir.²⁵ İcî'nin akâidine yazılan en meşhur şerh ise *Molla Celâl (Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye)* olup Ebû Abdullah Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî (ö.908/1502) tarafından telif edildi.²⁶ Devvânî; kelâm, felsefe ve tasavvuf birikimini mezceden usulü ile önemli bir bilgindi. Devvânî'nin şerhine Abdülhakîm b. Şemsüddîn Muhammed es-Siyâlkütî'nin (ö.1067/1657) ve İsmâil b. Mustafa b. Mahmut Gelenbevî'nin (1205/1791) yazdığı hâşiyeler çok meşhur olmuştur.²⁷

Osmanlı medreselerinde Eş'arî kelâmına ait önemli kitapların okutulduğu bilinmektedir. İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si Devvânî'nin şerhiyle uzun süre medreselerde okutuldu. Nitekim Mâtürîdî Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Akâid*'ine Eş'arî olan Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yazdığı *Şerhu'l-Akâid*'i ile Devvânî'nin bahsi geçen *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*'si klasik kitaplar arasına yer aldı.²⁸ Nitekim Osmanlı dönemi müelliflerinin İcî metni üzerine yazdıkları şerh ve hâşiyeler ciddi bir literatür oluşturmaktadır. Bütün bu çerçevede *el-Akâidü'l-Adudiyye*'yi merkeze alan anlama ve yorumlama çabalarının uzunca bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Medreseler eliyle ortak bir metin olarak kabullenilmesi, Eş'arî akâidi ve İcî açısından kıymetli bir payedir.

²⁴ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2/1144.

²⁵ Bu konuda detaylı bir literatür taraması için bk. Koca, "El-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akaid Risaleleri", 78-91.

²⁶ Ebû Abdullah Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* (İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevi, 1290).

²⁷ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2/1144.

²⁸ Osmanlı eğitim sistemi ve bunun içinde kelâm ve akâid eserlerinin yeri çok daha geniş araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte bizi ilgilendiren kısmında Osmanlı medreselerinde kolayda zora, mertebeler halinde ilerleyen bir yaklaşımın takip edildiğini söyleyebiliriz. Mesela akâid-kelâm eğitiminde öncelikle Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*'si ardından İcî'nin *el-Mevâkıf*ı ve Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*ı okutulmaktadır. Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Osman Demirci, "Osmanlı Medrese Öğretiminde Eş'arî Kelam Kitaplarının Yeri ve Önemi", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu*, (2015), 1/612-615; Koca, "El-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akaid Risaleleri", 46 vd.

1.4. Diğer Eş'arî Akâid Eserleri

Eş'arîliğin Kuzey Afrika topraklarında yayılmasında katkısı bulunan Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) *el-Mukaddime fi't-tevhîd*, *Akâidetü ehli't-tevhîd es-suğrâ*, *Akâidetü's-Senûsî el-vüstâ* ve *Akâidetü ehli't-tevhîd el-kübrâ* adlı akâid eserleri bulunmaktadır.²⁹ Senûsî, aynı zamanda sûfi olduğu için eserlerinde bu etki fazlasıyla görülmektedir.

Yine Eş'arî-Mâlikî Ebû İshak İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî (ö. 1041/1631) Ezher müderrislerinden birisi olarak sûfi kimliğine sahipti. Lekânî, *Cevheretü't-tevhîd* adlı 144 beyitten oluşan manzum bir akâide kaleme aldı. Sözüni ettiğimiz bu esere yazılan çeşitli şerhler bulunmaktadır.³⁰ *Cevheretü't-tevhîd*, Ezher medreselerinde uzunca süre okutulan bir metin olarak Mısır ilim hayatında klasik bir eserdir.

Eş'arîliğin tarihsel serüveninde çok sayıda akâid eseri yazılmış, kimi eserler üzerine şerh ve hâşiyeler eklenmiştir. Selçuklu, Osmanlı, Mısır medreselerinde okutulan Eş'arî akâide risâlelerinin her biri kendi dönemi içerisinde farklı bağlamlara sahiptir. Bu bağlamda medreselerle özdeşleşen Cüveynî ve İcî'nin akâid eserleri üzerinden Eş'arîliğin fikri gelişimini incelemenin mümkün olacağını düşünerek metin analizini yapmayı ve içeriklerini karşılaştırmayı öne çıkarabiliriz.

2. Eş'arî Düşünce Geleneği Açısından Cüveynî ve İcî'nin Akâid Eserlerinin İncelenmesi

Eş'arîliğin geniş zaman dilimine yayılan gelişim sürecinde akâid metinlerinin ortak veya farklı görüşler ihtiva eden geniş bir düşünce silsilesine sahip olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Eş'arî akâid geleneğini Cüveynî ve İcî metinlerinin içerikleri üzerinden karşılaştırmak hem bağlamları hem asırları farklı iki ürün üzerinden mezhebi dönüşümü izlemeyi mümkün kılacaktır. Mezhepler tek düze, değişmez ve donuk yapılar değildir. Bununla birlikte pek çok nedene bağlı olarak ortaya çıkan farklılaşmaları aynı çatı altında tutan fikri bağlantılar vardır. Bu bağlantıların tezahür ettiği metinlerin başında

²⁹ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2/1157-1158.

³⁰ Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/620.

akâid eserleri gelmektedir. Cüveynî ve İcî üzerinden takip edilmek istenen fikri takibin ardında bahsi geçen etmenler yer almaktadır.

Cüveynî'nin akâidesi, Vezîr Nizâmülmülk'e dönük övgü dolu sözlerle başlamaktadır. Onun göreve gelmesinden önceki dönemde Eş'arîlere yönelik baskılara değinilmektedir. Cüveynî, tekrar Horasan'a dönüşüne atıf yaparak bu hizmet çağrısına katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca o, daha önce böyle bir usulle yapılmadığını iddia ettiği bir akâid metni inşa ettiğini düşünmektedir.³¹ İcî ise akâidine yetmiş üç fırka rivâyeti ile başlamaktadır. Bilindiği üzere bu rivâyete dayalı olarak hemen her mezhep kendisini fırka-i nâciye olarak konumlandırmaktadır. İcî de bu yaklaşımı devam ettirmekte ve Eş'arîliği kurtuluşu eren fırka olarak değerlendirip yazdığı akâidin de Eş'arî akâidi olduğunu baştan ifade etmektedir.³² Ardından her iki müellif de akâide konularını tek tek ele alıp görüşlerini aktarmaya başlamaktadır.

2.1. Bilgi

Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye'si*, İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye'sine* göre çok daha geniş ve hacimli bir eserdir. Ele alınan konularda uzunca bilgiler vermektedir. İcî'nin metni ise kısa ve sade bir anlatımla görüşlerini ifade etmektedir. Bilgi meselesi (ma'rifetullâh/Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları vs. bilme) ilk olarak nazar (istidlâlî bilgi) konusuyla başlamaktadır. Cüveynî, bilgiyi birincisi akıl yürütmeye gerek kalmayan apaçık bedihî bilgi, ikincisi nazar ve akıl yürütmeye dayanan bilgi şeklinde ikiye ayırmaktadır.³³ Daha sonra çeşitli örnekler üzerinden cisim, hareket, eylemlerin ardında bir sebep ve illetin olduğuna vurgu yaparak doğru bir akıl yürütmeye bilgiye ulaşılabileceğini ifade etmektedir.³⁴

Eş'arîlerin ma'rifetullâhın şeriatla vâcip olduğu görüşünde, Kur'an'ın doğaya nazar edilmesini vurgulayan âyetlerini öne çıkaran yaklaşımları bulunmaktadır. İcî'ye göre ma'rifetullâh için nazarda bulunmak vâciptir. Bilgi, ancak nazarla meydana gelecektir. Devvânî şerhinde, ma'rifetullâhın nazarı yönüne vurgu yapılmakta ve Cüveynî ile ilk dönem Eş'arîlerinin bedihî olarak

³¹ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 119-123.

³² İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 17.

³³ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 124.

³⁴ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 125-128.

ayırdıkları kısmı kabul etmemektedir.³⁵ İcî'ye göre nazar için muallime gerek yoktur.³⁶ Cüveynî'de bulunmayan bu kısım İsmâîlilerin tâ'limiyye öğretisine bir karşı çıkıştır. İsmâîlilere göre akli istidlallerle bilginin/nassın sadece zâhirî yönü bilinebilir. Fakat esas önemli olan bâtinî yönüdür. Bunu da ancak imâm bilebilir. Dolayısıyla imâma tabi olmak ve ondan öğrenmek gerekir. Ta'limiyye öğretisi Hasan Sabbah'la (ö. 518/1124) yeni bir form haline dönüşmektedir. Tevhîd için nübüvvet, nübüvvet için imâmet, imâmet için de imâmın mâsumiyeti ve bütün gerçeklerin öğreticisi olması yer almaktadır.³⁷ İşte bu tâ'limiyye öğretisi, nazarı değersiz kılmaktadır. İcî de bu noktada nazarı önceleyerek İsmâîlî öğretiyi karşı durmaktadır.

2.2. Varlık ve Âlemin Hudûsu

Eş'arî akâid geleneğinde ulûhiyet konularına geçmeden önce âlemin hudûsu ele alınarak fâil-i muhtar ilâh anlayışı temellendirilir. Cüveynî'ye göre âlem, Allah dışındaki tüm varlıkları kapsamaktadır. Allah'tan başka mevcûd olan her şey sınırlı, sonlu cisim ve ârâzlardan oluşur. Başta filozoflar olmak üzere âlemin ezeli olduğunu iddia eden yaklaşımların tamamına karşı çıkar. Allah-âlem ilişkisi açısından zorunluluğu ortaya çıkaran illet-mâlûl ilişkisini reddeder. Dolayısıyla âlem, yaratıcının iradesi ve kudreti ile meydana getirilmiş fiil ve varlıklardır.³⁸ İcî ise âlemin hâdis olduğunu, yokluğundan sonra Allah'ın kudretiyle meydana geldiğini söylemektedir.³⁹ Kelâmcılar ile filozoflar arasında âlemin hudûsu konusunda farklılıklar vardır. En önemli ayırım noktası ise hudûsun zâtî mi zamanî mi olduğu tartışmasında yaşanmaktadır. Filozoflar, hudûsun zâtî olduğunu düşünmektedir.⁴⁰ İcî, bu tartışmaları bildiği için zamanî hudûs üzerinden muhtâr ilâh anlayışını sürdürmektedir. Zaten bu ayrışma neticesinde filozoflar, âlemin ezeliği fikrine ulaşmaktadır. Nitekim Gazzâlî ile başlayan *tehâfüt* literatüründe filozoflara yöneltilen eleştirilerin

³⁵ Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, 19.

³⁶ İcî, *el-Akâidi'l-Adudiyye*, 17.

³⁷ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm Şehristânî, *el-Mûlel ve'n-nihâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011), 213-214; Ali Avcu, *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlîlik* (Ankara: Asitan Yay., 2014), 285-286.

³⁸ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 129-133.

³⁹ İcî, *el-Akâidi'l-Adudiyye*, 17.

⁴⁰ Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, 5.

başında âlemin ezeliği gelmektedir.⁴¹ Bu nedenle hem Cüveynî hem de İcî âlemin hudûsu meselesini önemsemektedir.

2.3. Ulûhiyet

Akâid literatüründe pek çok eser ulûhiyet meselesine Allah'ın sıfatları bahsiyle başlamaktadır. Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'si "Allah için vâcib olan şeyler hakkında kelâm" başlığıyla sıfatlar konusuna değinmektedir. Mahlûkatın vasıflarının olması onları yaratan Allah'ın da sıfatlarının vücûbuna delâlet etmektedir.⁴² Burada hayat, ilim, kudret ve irade sıfatları üzerinde durarak temellendirmelerde bulunmaktadır. İrade sıfatının hâdis olduğunu iddia eden bir gruptan bahseden Cüveynî, Mu'tezile'ye dönük üstü kapalı eleştirileri sıralamaktadır.⁴³ Mu'tezile'ye yöneltilen eleştiriler kelâm sıfatıyla ilgili olarak da devam etmektedir.⁴⁴ Cüveynî'deki geniş açıklamalarla ele alınan sıfatlar konusu İcî'nin eserinde, âlemin kadîm ezeli bir yaratıcısı olduğu, onun varlığının zâtî gereği zorunlu olduğu şeklinde ifade edilmektedir. İlim, irade, kudret, semî, basar gibi sıfatlara sahip olduğu şeklinde detaylara girmeden aktarılmaktadır.⁴⁵ Kelâm sıfatı hakkında Kur'ân'ın yaratılmış olmadığı, yazılmadan ve okunmadan önce Allah'ın kelâmı olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla İcî'nin sıfatlar konusundaki yaklaşımları sade bir anlatıyla sürerken Cüveynî'nin Mu'tezile'yi hedef alan ve onlara karşı çıkan tavrı belirginleşmektedir.

Cüveynî'nin ele aldığı ama İcî'nin akâidinde rastlanılmayan konulardan birisi, müteşâbihatın te'vîli meselesidir. Ona göre ulemâ içerisinde bir kısım âlimler te'vîl etmeyi tercih ederken selef ulemâsı te'vilden kaçınıp zahirine inanmış ve manasını Allah'a havale etmiştir. Sahabîler de müteşâbihleri anlama ve yorumlama yerine olduğu gibi kabul etmişlerdir. İmam Mâlik b. Enes'den alıntı yapan Cüveynî, Allah'ın arşa istivâsı konusunda keyfiyetinin

⁴¹ Mesela Gazzâlî'nin bu konudaki görüşleri ve filozofların delillerini çürütme çabaları için bk. Ebû Hâmid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1961), 89-120.

⁴² Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 144.

⁴³ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 148-149.

⁴⁴ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 151-153.

⁴⁵ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 17.

⁴⁶ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 18.

bilinemeyeceğini, bunu sormanın da bid'at olduğunu savunmaktadır. Yine Rabbin yüzü, iki eli gibi ifadelerin de te'vîl edilmemesinden yanadır.⁴⁷ Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye'*indeki te'vîl yorumu son derece ilginçtir. Çünkü daha önce kaleme aldığı ve görüşleri açısından önemli bir kelâm eseri olan *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd'*da Allah'ın haberi sıfatlarını Eş'arî geleneğine de uygun olarak te'vîl edilmesini savunmaktadır. Kendisi de bazı haberi sıfatların nasıl anlaşılması gerektiğine dair te'vîllerini açıkça ifade etmektedir.⁴⁸ Cüveynî'nin böylesi mühim bir konuda yani müteşâbihler hakkında görüş değişikliğine gittiğini söylemek bir açıklama şekli olabilir. Çünkü *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye'*si onun son eserlerinden birisidir. Fakat Cüveynî'nin bu konudaki görüş değişikliğinden ziyade akîde metninin muhataplarını, okuyucularını dikkate alarak te'vîlden sakınmayı öncelemiş olması da düşünülebilir.

Cüveynî ve İcî'nin fiiller konusunda Allah'ı merkeze alan tavırları ortaktır. Cüveynî'ye göre fiillerin meydana gelmesi Allah'ın dilemesiyle mümkün olur. Allah murad etmezse fiiller meydana gelemez. Ayrıca çok daha önemlisi fiillerin iyi, kötü, güzel veya çirkin olması Allah için değildir. Allah'ın işlerinde hayır ve şer yoktur. Onun ilahlığında işleri eşittir. Ancak bu fiillerin kullara nispeti farklı olmaktadır. Mu'tezile'nin insanın kötü fiillerinin Allah'tan ayrı olarak var olması düşüncesine şiddetle karşı çıkan Cüveynî, onların haktan uzak olduklarını düşünmektedir.⁴⁹ İcî'ye göre ise her şey Allah'ın dilemesiyle olur. Lütuf, aslah ve ivâz gibi şeyler O'na vacip değildir. Sevap ve ceza da O'na vacip değildir. Allah dilediğini yapar. Fiilleri için herhangi bir garaz söz konusu değildir. Ancak yarattığı ve emrettiği şeylerde zorunlu olarak değil rahmetiyle hikmeti gözetir.⁵⁰ Hem Cüveynî hem de İcî, fiiller konusunda fâil-i muhtar ilâh anlayışına dayanan görüşler ileri sürmektedir.

Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki temel tartışma konularının başında rü'yetullah gelmektedir. Akâid metinlerinde genellikle rü'yetullah meselesi

⁴⁷ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 165-168.

⁴⁸ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 155-160.

⁴⁹ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 169-174.

⁵⁰ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 18.

ele alınmaktadır. Cüveynî, Allah'ın görülmesinin bir çeşit ruh olarak görme ilişkisi şeklinde yorumlamaktadır. Allah'ın aynen görülmesi şeklinde bir biçimi makul kabul etmemektedir. Meseleyi biraz daha hikmet boyutuna taşıyarak kâfirlere verilecek en büyük cezanın Allah'ı görmekten mahrum bırakılmaları, mü'minlere verilen en büyük mükafatın ise rü'yetullah olduğunu vurgulamaktadır.⁵¹ Cüveynî, rü'yetullah konusunda selefin görüşünden ayrılmakta, Eş'arilik içinde de kendine özgü bir yorumda bulunarak ruhanî bir görülme üzerinden yaklaşımını ifade etmektedir. Her ne kadar Cüveynî açıktan ifade etmese de rü'yetullah görüşü Mu'tezile'nin yorumuna yakın bir noktada yer almaktadır. İcî ise Allah'ın kıyamet gününde paralellik ve yön olmaktan mü'minlere görüleceğini ifade etmektedir.⁵²

2.4. Nübüvvet

Akâid eserlerinin ana başlıklarından birisi nübüvvet bahsidir. Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye'*sinde peygamberlik meselesini hayli geniş bir çerçevede değerlendirmekte ve yine muhalif mezhep ve ekollere eleştiriler yöneltmekten çekinmemektedir. Bu bağlamda ilk olarak Allah'ı kabul edip peygamberliği inkâr eden Berâhime'ye cevap vermektedir. Onların akla aykırı olan şeyleri peygamberlerin getirmesi hususundaki eleştirilerine karşılık nübüvvetin akılla idrak edilemeyecek va'd ve azap hükümlerini bildiren yönüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca ona göre aklın, şer'î hükümlerin dayanağındaki detayları bilmesi mümkün değildir.⁵³ Nübüvvet, Allah'ın kullarından bir kulu risâletle görevlendirerek ona, emirlerini vahy etmesidir. Bu doğrultuda peygamberlerin doğruluğuna delâlet eden mucizeleri bulunmaktadır. Mucizeler, Allah'ın peygamberler üzerinde ortaya çıkardığı ve diğer insanları aciz bırakan harikulade olaylardır. Cüveynî, mucizenin birtakım şartlarını ele alıp açıklamaktadır. Ona göre mucize, Allah'ın fiili veya sıfatları arasında yer almaz. Çünkü Allah'ın ezeli sıfatları mahlûkat üzerine tahsis edilemez. Mucize, tabiat kanunlarını aşan bir olay olmalıdır. Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi, âmâ kimsenin gözlerini açması ve bazı çaresiz hastaları iyileştirmesi mucizenin tabiatüstü durumuna örnek olarak verilebilir. Mucize, benzersiz olarak pey-

⁵¹ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 177-180.

⁵² İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 17.

⁵³ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 214-215.

gamberler haricindeki kimselerin elinde gerçekleşemeyen özelliklere sahip olmalıdır.⁵⁴ İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sinde Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar peygamberler gönderildiği ve onların mucizelerinin olduğu ifade edilmektedir. Hz. Muhammed, son peygamber olduğu için başka bir peygamber gönderilmeyecektir. Peygamberler büyük günahlardan masumdurlar.⁵⁵

Nübüvvet meselesinde ele alınan bir konu da kerâmetler meselesidir. Cüveynî, bu konuda insanların yanıldığını ifade ederek Allah'ın harikalar yaratmaya muvaffak olduğunu söylemektedir. Nitekim bu duruma Hz. Zeke-riya'nın Hz. Meryem'in odasına her geldiğinde gördüğü rızıkları⁵⁶ örnek vererek Kur'an'dan deliller getirmektedir. Özellikle Mu'tezile'nin eleştirilerine cevap mahiyetinde, kerâmetin kulun değil Allah'ın fiili olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Ayrıca kerâmet nübüvvetle ilişkilendirilerek eşitlenemez. Dolayısıyla Kur'an ve hadis literatüründe yer alan kerâmetin kabul edilmesi gerekir.⁵⁷ İcî'nin akâidinde kerâmet bir cümleyle ifade edilmektedir. Ona göre evliyânın kerâmeti haklıdır. Allah dilediği kimseye kerâmet vererek ikramda bulunabilir.⁵⁸

İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sinde nübüvvet ve kerâmet konularından sonra ele alınan iki mesele son derece dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Rıdvan biatına katılanlar ile Bedir gazvesinde cihâd edenlerin cennet ehli olduğu şeklindeki ifadedir. Genelde Sünnî özeldi ise Eş'arî akâid geleneğinde, aşere-i mübeşşerenin cennetlik olduğu yönünde değerlendirmeler yer almaktadır. Fakat Rıdvan biatı⁵⁹ ve Bedir gazvesine katılanları kapsayan cennetlik yorumuna Devvânî de kısmen karşı çıkarak kabul etmekte, Hz. Peygamber'in eşle-

⁵⁴ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 218-223.

⁵⁵ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 19.

⁵⁶ Âl-i İmran, 37.

⁵⁷ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 227-230.

⁵⁸ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 19.

⁵⁹ Hicretin 6. senesinde Hz. Peygamber ve ashâbı umre için Mekke'ye hareket edip Hudeybiye kuyularının yakınında konakladı. Mekkelilerle anlaşma yapma üzere Hz. Osman'ı Mekke'ye gönderdi. Bu süreçte Hz. Osman'ın öldürüldüğü şeklinde bir haber ulaşınca, orada bulunanlardan savaşmadan ayrılmamak üzere biat aldı. Bu biat, Rıdvan biatı olarak bilinmektedir. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/89.

ri ile Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i de cennetlik olacıklara eklemektedir.⁶⁰ İcî'nin bu yorumu hakikaten dikkat çekicidir.

İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sindeki ikinci önemli mesele, imâmet/hilâfet konusudur. Cüveynî'de olmayan⁶¹ bu meselede İcî, Hz. Peygamber'den sonra hak imâm olarak Hz. Ebû Bekir'i ifade etmektedir. Allah resulü kendisinden sonra kimseyi açıktan imâm olarak tayin etmemiştir. Fakat ümmet Hz. Ebû Bekir'in imâm/hâlîfe olması üzerine icmâ etmiştir. Hz. Ebû Bekir'den sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali imâm olmuştur. Bu sıralama aynı zamanda efdâliyet sıralamasıdır.⁶² Efdâliyetten kasıtsa Allah katında sevabının daha fazla olmasıdır. Yoksa daha bilgili ya da soy bakımından daha şerefli olmak değildir.⁶³ İcî'nin imâmet/hilâfet görüşü Şîî imâmet nazariyesine⁶⁴ bir

⁶⁰ Devvânî, *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, 84.

⁶¹ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, imâmet/hilâfet konusuna ciddi olarak kafa yoran İslam mütefekirlerinden birisidir. İncelediğimiz akîde risâlesinde bu konu yer almasa da *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem* ya da *el-Gıyâsî* adıyla bilinen meşhur olan eserinde geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Eserinde İmâmiyye'yi muhatap alarak onların imâmet nazariyelerine karşı bir tavır göstermektedir. Sünnî düşünce geleneğinin efdâliyet teorisini savunmaktadır. Fakat çok daha önemli olan ise *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*'in yazıldığı dönem ve bağlamıdır. Cüveynî, Abbâsî hilâfetinin siyasi irâdelerin kontrolündeki aciz durumunu gören ve buna karşı hilâfetin güçlendirilmesini savunan bir tavrı öne çıkarmaktadır. Bk. Ebû'l-Meâlî Rüknüddin Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdülmünim (İskenderiyye, 1979).

⁶² Bk. Ebû Hanife, *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*, 55; Cüveynî, *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem*, 140-141; Gazzâlî, *Kavâidü'l-akâid (Mecmûatu'r-resâil içinde)*, 177.

⁶³ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 19.

⁶⁴ Şîîliğin teşekkül sürecinde en önemli konu, imâmet meselesi olarak kabul edilmektedir. Şîî fikirlerin ilk tezahürü H. I. Asır sonu II. asır başında ortaya çıktı. Bk. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği* (İstanbul: Endülüs Yay., 2016), 108-130. Şîa, kendi imâmet düşüncesini temellendirmek için bazı âyet ve hadisleri, Gadîr-i Hum, kırtas gibi bazı tarihsel olayları, Hz. Ali'nin imametinin nass ve tayin yoluyla gerçekleştiği şeklindeki fikrine göre değerlendirdi. Yani bir tarih inşasında bulundu. Bk. Sıddık Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu - Hz. Ali'nin Vasilîği Düşüncesi* (İstanbul: İz Yay., 2012), 25-56. İlerleyen zamanda Şîî-İmâmiyye mezhebi içerisinde Câ'fer-i Sâdık döneminden itibaren imâmet nazariyesi, süreç içerisinde oluştu. Bk. Metin Bozan, *İmâmiyye Şîasının Oluşumu* (İstanbul: İSAM Yay., 2018), 77-292. Şîî ekollerden Zeydîyye ve İsmâilîyye de imâmet nazariyelerini kendi bağlamları içerisinde şekillendirdiler. Bk. Ali Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay., 2011), 153-173; Yusuf Gökalp, "İmâmet Nazariyesi

cevap niteliği taşıdığı gibi aynı zamanda Sünnî düşüncenin görüşünü de ifade etmektedir. Bilindiği üzere imâmet meselesi aslında akâidin doğrudan konusu olmayıp siyasetin meselesidir. Fakat Şîliğin imâmet merkezli din anlayışı neticesinde, bir etkilenme ya da cevaplama olarak akâid metinlerine yansımaktadır.

2.5. Sem'îyyât

Akâid literatüründe ana başlıklardan birisi de sem'îyyât konuları olarak öne çıkmaktadır. Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'sinde öncelikle meâd meseleleri değerlendirilmektedir. Tartışmaların odağında yer alan kabir azabı hakkında Cüveynî akli önermeler sunup Allah'ın ruhu dilediği vakit döndüreceğini söylemektedir. Ardından *Kitâbü'n-nefs* isimli bir eser telif ettiğini vurgulasa da tespitlerimize göre böyle bir esere matbu ve yazma olarak rastlanılmamaktadır. Cüveynî, kabir azabıyla ilgili Hz. Peygamber'in Allah'a sığındığını ve sahabeden de sığınmalarını istediğini aktarmaktadır.⁶⁵ Cüveynî cennet, cehennem, mîzan ve sırat konularını inkâr edenlerin tekrar yaratılmayı da (haşr) inkâr etmeleri gerektiğini, haşrin daha mucizevi olduğunu vurgulayarak ifade etmektedir.⁶⁶ Cüveynî, eserin başından itibaren Allah'ın kudreti üzerinden bir anlama çabası içerisinde olup burada da aynı anlayışı devam ettirmektedir. İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sinde ise meadın, yeniden dirilişin, hesaba çekilişin, sıratın ve mizanın hak olduğu vurgulanmaktadır. Cennet ve cehennem yaratılmıştır. Mü'minler cennette, kâfirler cehennemde ebedi kalacaklardır. Büyük günah işlemiş mü'minler cehennemde ebedi kalmayıp sonunda cennete gireceklerdir.⁶⁷

Cüveynî, Mu'tezile'nin münakaşa ettiği konulardan birisi olan şefaât meselesini Ehl-i Sünnet'in ittifakla kabul ettiğinin altını çizmektedir. Allah için her şey caizdir, zorunlu değildir. Dolayısıyla şefaât de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Cüveynî teorik kurgudan hemen sonra kudret sahibi bir ilahın affetmesini erdem olarak değerlendirerek ahlâki bir bakış açısı sunmaktadır.⁶⁸

Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2014), 89-126.

⁶⁵ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 246-248.

⁶⁶ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 249-251.

⁶⁷ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 18.

⁶⁸ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 252-253.

İcî ise Allah'ın izin verdiği kimseler için şefaatin hak olduğunu ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in şefaati ise büyük günah işleyenleredir.⁶⁹ Hz. Peygamber'in şefaati ile ilgili bu değerlendirme, bir hadis rivâyetine dayanmaktadır.

İcî'nin metninde olmayan imân meselesiyle ilgili konularda Cüveynî, geniş açıklamalara yer vermektedir. Öncelikle imân tanımı yapan Cüveynî, imânı tasdik olarak görmektedir. Kalbiyle Allah'ı bilip diliyle ikrâr eden zâhîren ve bâtînen mü'mindir. Kalbiyle bildiği halde diliyle ikrâr etmeyen inatçıdır. Kalbiyle inkâr eden de kâfirdir. İmân, isyan ile yok olmaz. Kur'ân'da "tövbe edin" hitabının yer aldığı âyetler, "ey imân edenler" ifadesi ile başlamaktadır. Fâsıkların yaptığı ibâdetlerin, sahih olacağı üzerine ittifak vardır. Nitekim fâsıkların cenaze namazları kılınmış, Müslüman mezarlıklarına defnedilmiştir. Dolayısıyla fâsıklar her uygulamada mü'mîn statüsünde olmuştur.⁷⁰ Cüveynî, mü'minlerden âsi olanların hükmü ne olacak meselesinde öncelikle Hâricîler, Zeydîye ve Mu'tezile'nin büyük günah işleyen ve tövbe etmeyen kimseyi cehennemlik gören görüşünü eleştirmektedir. Bu mezheplerin Kur'ân âyetlerini yanlış yorumladıklarını örnekler üzerinden temellendirmeye çalışmaktadır. Allah'ın şirk hariç diğer günahları bağışlayacağını vurgulayan âyetler, kesin nass hükmündedir. Mü'minlerden büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kimseleri, dilerse Allah bağışlar, şefaet edilebilir. Ya da onlar günahlarının cezasını cehennemde çektikten sonra cennete girerler.⁷¹ Cüveynî, imân-küfür-fısk üçgeninde oldukça net sınırlar çizmektedir. Bu bağlamda büyük günah meselesine yaklaşımını da diğer mezheplerle farklılığını ortaya koyarak izah etmektedir.

İmân meselesiyle ilgili olarak artma-eksilme tartışmalarında selefî görüşlerine yer veren Cüveynî, ameli imândan bir cüz olarak görmenin bir sonucu olarak imânın artacağını ya da azalacağını ifade etmektedir. Ardından da imânı tasdik olarak değerlendirmenin sonucunda, artma ve eksilmenin söz konusu olmadığını açıklar.⁷² Cüveynî, selefî "inşâallah mü'mîniz" sözünü ele alıp değerlendirmekte ve üstü kapalı bir şekilde seleften farklı düşündüğünü imân-mâ'rifet ayırımı üzerinden yansıtmaktadır. Halkın imânı sahih

⁶⁹ İcî, *el-Akâidü'l-Adudîyye*, 19.

⁷⁰ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 257-260.

⁷¹ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 260-265.

⁷² Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 265-266.

olmakla birlikte ma'rifeti içeren bir inanç değildir. Bununla birlikte imânda istisnayı temenni seviyesinde anlamak isteyen Cüveynî, âriflerin yaşadıkları bazı hallerde yakîn (kesin bildiği inanç) tesirinin kaybolduğunu düşünmektedir. Bu durumda "ben mü'mînim inşallah" denilebilir.⁷³ Cüveynî'nin imân bahsindeki tavrı Eş'arîliğin düşünce biçimleriyle uyumludur. Mu'tezile başta olmak üzere diğer mezhepleri eleştirmesi zaten hemen her bahiste görünen bir durumdur. Fakat *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'sinde selefin yolunu takip ettiği şeklindeki algıya rağmen çoğu konuda selef ulemasının görüşlerine de katılmadığı açıktan belli olmaktadır. Bir diğer açıdan ise Mu'tezile'ye yüklenmekten hiç çekinmeyen Cüveynî'nin selefle karşı eleştirel bir tavır sergilemekten kaçındığını ifade edebiliriz.

İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'sinin son kısmında Cüveynî'de yer almayan ehl-i kiblenin tekfir edilmemesi gerektiği meselesi ele alınmaktadır. İcî'ye göre şirk, peygamberliği inkâr, haramları helâl görme gibi İslam'ın ana ilkelerini yıkan durumlar olmadığı sürece ehl-i kible tekfir edilemez. Bunun haricinde teccim gibi fikirlere sahip olanlar bid'atçıdır ama kâfir değildir. Bu tür kimse-lerin zorunlu olmamakla birlikte tövbe etmeleri vâciptir.⁷⁴ İcî'nin ehl-i kibleyi tekfir etmekten uzak yaklaşımı Ehl-i Sünnet'in temel prensiplerinden birisidir. Sadece Eş'arî geleneğinde değil Mâtürîdî geleneğinde de bahsi geçen bu ilke ısrarlı bir şekilde savunulmaktadır. Tekfirden uzaklaşmayı önceleyen bu ilkenin akâid metninde yer alması ise İcî'nin konuya verdiği önemi ve değeri göstermektedir.

Sonuç

İslam kültür mirasının bir parçası olan mezhep geleneklerinin gelişim süreçleri, farklılıkları ve dönüşümleri içinde barındırmaktadır. Mezhep içerisinde kelâmî ve fikhî konulardaki farklılaşmalar akâid konularına da yansiyarak geniş bir akâid literatürünün oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda mezheplerin gelişim süreçlerini akâid merkezli olarak da takip etmek öne çıkmaktadır. Eş'arî akâid geleneği içerisinde çok sayıda eser bulunmaktadır. Akâid eserlerinin her biri bir anlama ve yorumlama çabası ile izah edilebilir. Fakat bu eserlerden bazıları kurumlar üzerinden yaygın bir okuyucu ve takipçi ağına

⁷³ Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, 266-268.

⁷⁴ İcî, *el-Akâidü'l-Adudiyye*, 19.

ulaşmakta olup kimlik metinler haline gelmektedir. Selçuklu ve Osmanlı medreseleriyle özdeşleşen Cüveynî'nin *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*'si ve İcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si Eş'arî akâid geleneği açısından son derece kıymetli kimlik metinlerdir. Selçuklu düşünce dünyasının bir ürünü olarak Cüveynî'nin eseri akâid konularını çok daha geniş başlıklar ve açıklamalarla ele almaktadır. Cüveynî, sıfatlar başta olmak üzere çoğu meselede alenen Mu'tezile'yi hedefe alarak eleştirilerini sıralamaktadır. Ayrıca Berâhime gibi ekollere de cevap vermektedir. Cüveynî'nin selef akaidine uyduğu şeklindeki bir algı olsa da iki üç mesele haricinde bu iddia doğru değildir. İmân meselelerinde keskin çizgiler çeken Cüveynî, Eş'arîliğin kuramsallaşmasındaki rolünü hissettirmektedir. İcî'nin eserinde ise sade anlatım ve öz bir akâid sunumu dikkat çekmektedir. Esere bakıldığında muhatap kitlenin değiştiği, Mu'tezile karşıtlığının çok baskın olmadığı dikkat çekmektedir. Cüveynî'nin zamanında kendisine konum arayan Eş'arîlik, bu konumu İcî döneminde çok daha güçlü bir şekilde bulacaktır. Bu da söyleme direkt olarak yansımaktadır. Ayrıca İcî'nin metninde imâmet/hilâfet meselesi üzerinden siyasi bir yorum akâide dâhil olurken Sünnî sahabe algısı olan efdâliyet de vurgulu bir biçimde ifade edilmektedir. Bütün bu çerçevede Cüveynî ve İcî'nin akâid eserleri, yazıldığı dönem, muhataplık ilişkileri, hedef kitlesi ve daha pek çok nedene bağlı olarak Eş'arîliğin tarihsel gelişim izlerini içlerinde barındırmaktadır.

Kaynaklar

- Akın, Murat. "Mâtürîdî Ekolünde Akâid Metni Yazma Geleneği ve Önemli Bazı Akâid Metinleri". *Hikmet Yurdu* XI/22 (2018), 109-150.
- Avcu, Ali. *Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlîlik*. Ankara: Asitan Yay., 2014.
- Avcu, Ali. *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay., 2011.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şiasının Oluşumu*. İstanbul: İSAM Yay., 2. Basım, 2018.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf. *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*. thk. Muhammed Zübeydî. Beyrut: Dârü's-Sebilü'r-Reşad ve Dârü'n-Nefâis, 2003.

- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1950.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf. *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. thk. Mustafa Hilmi-Fuad Abdülmünim. İskenderiyye, 1979.
- Demirci, Osman. "Osmanlı Medrese Öğretiminde Eş'arî Kelam Kitaplarının Yeri ve Önemi". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu*, 607-636.
- Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*. Marmara Üniversitesi SBE, 2012.
- Devvânî, Ebû Abdullah Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Celâl: Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*. İstanbul: Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevi, 1290.
- Ebû Hanife, İmam-ı Âzâm. *İmam-ı A'zamın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yay., 12. Basım, 2016.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1977. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=71762&wKitaplar=ibane>
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *Kavâidü'l-akâid (Mecmûatu'r-resâil içinde)*. Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1961.
- Gökalp, Yusuf. "İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2014), 89-126.
- Gözütok, Şakir. "İslam Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 33-64.
- Hüseynî, Ebü'l-Hasan Sadruddîn Ali b. Nâsır b. Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. çev. Necati Lügâl. Ankara: TTK Yay., 1999.

- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fîma nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan. *Risâle fi't-tevhîd*. Arif Hikmet Ktp., Nr. 47, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1994.
- İbn Tûmert, Muhammed b. Abdillâh. *E'azzu mâ yutlab*. thk. Ammâr Tâlibî. Cezayir: Vizerâtü's-Sekafeti'lCezairiyye, 2007.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Akâidü'l-Adudiyye (Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye İçerisinde)*. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 2011.
- İsferâyîni, Ebû İshâk. *el-Akîde*. Süleymâniye Kütüphanesi-Hasan Hüsnü Paşa Nu. 1160, ts.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabî, ts.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün Yay., 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Akaid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri. "İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinden Bir Kesit: 'Ashabu'l Hadis'in Akaid Edebiyatı'". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 1/5 (1987), 79-89.
- Koca, Muhammet Ali. "El-Akâ'idü'n-Nesefiyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akaid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/28 (2016), 41-97.
- Korkmaz, Sıddık. *Şia'nın Oluşumu - Hz. Ali'nin Vasiliği Düşüncesi*. İstanbul: İz Yay., 2012.

- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerîm b. Hevâzin. *el-Lüma fî'l-i'tikâd (Selasû resâilî'l-Kuşeyri içerisinde)*. Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1988.
- Mavil, Hikmet Yağlı. *İmam Eş'arî'nin Kelam Düşüncesi*. İstanbul: İSAM Yay., 2018.
- Memiş, Murat. "Eş'arîliğe Yaptığı Katkılar Bakımından Ebu'l-Meali el-Cüveynî". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* VII/1 (2009), 97-120.
- Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: Endülüs Yay., 2., 2016.
- Özyurt, Cevat. *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*. İstanbul: Açılım Yay., 2. Basım, 2012.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mesailü'l-hamsûn fî usûli'd-dîn*. Kahire: el-Mektebü's-Sekafi li'n-Neşr, 1989.
- Sanhâcî, Muhammed b. Cafer. *Şerhu Akîdeti Ebî İshâk el-İşferâyînî*. Süleymâniye Kütüphanesi-Şehit Ali Paşa Nu. 1724, ts.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv-Mahmut Muhammed et-Tenâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1964.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.
- Tatar, Taner. "Kimlik: Ötekini belirlemek ya da kendini bilmek". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 48 (2008), 185-200.
- Taylor, Charles. *Çokkültürcülük - Tanınma Politikası*. ed. Amy Gutmann. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2. Basım, 2005.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep & Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Klasik Yay., 2021.